

# Lovas múltban gyökerező metaforák: a LÓ kulturális konceptualizációi a magyar kifejezésekben

Baranyiné Kóczy Judit

Pannon Egyetem

This study examines cultural conceptualizations related to the lexeme *ló* 'horse' using the conceptual metaphor theory of cognitive linguistics and the theoretical framework of Cultural Linguistics (Sharifian, 2011, 2017). The aim of the study is to explore metaphors and metonymies based on the lexeme 'horse' and to demonstrate their embedding in Hungarian cultural traditions. The data utilized in the analysis is derived from the *Dictionary of the Hungarian Language* and other phraseology collections. Occasionally, examples from the Hungarian National Text Corpus are used to provide context or clarification. The results indicate that the SIZE and STRENGTH of the HORSE are significant source domains in non-human (external) extensions, often used to denote the SIZE of plants and other animals. The concept of STRENGTH and SPEED associated with the horse traditionally originates from its important role in transportation. HORSEBACK RIDING signifies POWER and SUPERIORITY applied to interpersonal relationships, additionally, it is linked to describe MENTAL STATES or ACTIONS, namely, stubborn or habitual behaviour. HORSE and HORSE RIDING are also connected to the conceptualizations of OPPORTUNITY, PROFIT, and SUCCESS, and as a VALUABLE ANIMAL, the horse serves as an experiential basis for other VALUABLE THINGS. The conceptualization of HORSE AS A RANK appears in various contexts,

such as the knightly title from the Middle Ages, which indicated a person's commitment to religion, homeland, and the protection of women, also representing social status. Finally, the HORSE AS A MAGICAL ENTITY is linked to beliefs of SHAMANISM and WITCHCRAFT. Based on these observations, the cultural conceptualizations of HORSE are unequivocally positive, originating from the fact that it provided advantages and special abilities to its rider or owner in many areas of life in the past.

**Keywords:** culture, cultural conceptualization, horse, metaphor, metonymy

**Kulcsszavak:** kultúra, kulturális konceptualizáció, ló, metafora, metonímia

## 1. Bevezetés

A magyar kultúrában a lovak beágyazottságát jelzi a hozzájuk kapcsolódó gazdag lexikon, amely közel negyvenféle színnel írja le őket, de nemük jellemzésében (*mén, csődör, kanca, herélt, paripa*), koruk szerint (egyéves korig *szopós, választott* vagy *rúgott csikó*, aztán *másodfű* és *harmadfű*), és szerszámozásuk szókincsét tekintve is változatos (MNL III.: 629). A magyar nyelv számos olyan figuratív kifejezésben bővelkedik, amely a lóval, lovaglással, lovas állattartással kapcsolatos: *lóvá tesz, nyeregben érzi magát, kilóg a lóláb, kirúg a hámból* stb. Ismerve a magyarság több évezredre visszanyúló kapcsolatát a lóval, kérdésként merül fel, hogy ez a kulturális tapasztalat és hagyomány hogyan képeződik le a magyar nyelv figuratív nyelvhasználatában. Jelen tanulmányban a lovakhoz kapcsolódó fogalomkörből kizárólag a *ló* lexémára összpontosítva igyekszem feltárni a kognitív nyelvészet fogalmimetafora-elméletére támaszkodva (Lakoff–Johnson 1980), valamint a kulturális nyelvészet nyelvelméleti keretét felhasználva (Sharifian 2011, 2017) a lexémán alapuló metaforákat és metonímiákat, és rámutatni ezek beágyazottságára a magyar kulturális hagyományban. A tanulmányban elemzett szóképzés és példák forrásai *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (ÉrtSz.) és más frazeológia-gyűjtemények (Bárdosi 2020), amelyeket alkalmanként a *Magyar Nemzeti Szövegtárból* vett korpuszpéldák illusztrálnak vagy pontosítanak (MNSZ).

## 2. Elméleti háttér

### 2.1. Nyelvészeti keret

A tanulmány elméleti keretét egyfelől a kognitív szemantika, ezen belül is a fogalmi metafora (Lakoff–Johnson 1980) valamint a metonímia (Kövecses–Radden 1998) elmélete adja. Másfelől az elemzés kulturális nyelvészeti szemléletet alkalmaz (Sharifian 2017, Baranyiné Kóczy 2017), amely a nyelvet, nyelvi tevékenységet egy

adott kulturális kontextus viszonyrendszerében értelmezi. Eszerint a jelentésalkotás és az értelmezés közös alapját egy kulturális közösség tagjainak közös, ill. továbbhagyományozott tapasztalatai, vélekedései és értékei alkotják, ezek pedig egy közös összefüggő világgéppé formálódnak az egyes tagok számára (Sharifian 2017). Ezt nevezük kulturális megismerésnek (idegen szóval kulturális kogníciónak), amely definíciója szerint egy adott kulturális közösség tagjai között heterogén módon megoszló, önszerveződő, emergens rendszer, és amelynek fontos jellemzője, hogy a közösség tudatában implicit módon van jelen (Sharifian 2017). A nyelvi adatok elemzésével hozzáférhetünk azokhoz a kulturális konceptualizációkhoz, amelyek a közösséget jellemző kulturális kogníciót jelenítik meg kulturális metaforák, sémák és kategóriák formájában. A kulturális konceptualizációk összefüggő hálózatokba, kulturális modellekbe szerveződnek, és ilyen módon reprezentálják az adott csoport szemléletét az élet különböző jelenségeiről (Sharifian 2017: 26). Mivel a tanulmány kiindulópontja a *ló* lexéma, és az ebből képzett különböző szavakat, összetételeket vizsgálja, ezért itt tulajdonképpen a LÓ kulturális modelljének részleges feltárására teszünk kísérletet. A kulturális nyelvészet a kulturális metaforákat és metonimiákat az A MINT B sémával jelöli, ahol – a fogalmi metafora elméletének konvenciójától eltérően – a forrástartományt jelöli az A, a céltartományt pedig a B, ezzel jelölve a forrástartományt mint vizsgálati kiindulópontot. Ezt a jelölési formát alkalmazza a jelen tanulmány is.

Az állatok konceptualizációjáról az idiómákban már számos értekezés és tanulmány született, kulturális nyelvészeti keretben Nosrati (2019)-es doktori disszertációját érdemes megemlíteni, magyar kontextusban pedig, kognitív nyelvészeti keretben, Papišta (2018) *kutya* lexémát tartalmazó frazémákra irányuló elemzése kapcsolható az itt bemutatott elemzéshez.

## 2.2. A magyar lovas műveltségi kultúra

A lovakkal való kapcsolat a magyarok őstörténetére vezethető vissza. A finnugor egység és nyelvcsalád felbomlása ökológiai okokra vezethető vissza. Kr. e. 2600–2100 között globális lehűlés következett be Észak-Euráziában (ún. „kis jégkorszak”), amelynek következtében a földrajzi övezetek határai módosultak, a Nyugat-szibériai-alföld elmocsarasodott, és ez nagyszabású népmozgást váltott ki Eurázsia-szerte (Veres 2005: 579–580). A zsákmányoló jellegű halász-vadász életmódot folytató, kedvező ökológiai körülmények között élő finnugorság őshazája területének összezsugorodásával párhuzamosan túlnépesedés következett be, amely elvándorláshoz vezetett. Az Urál környéki őshazából nyugatra indultak el a finnugor népek, míg az ugorok továbbra is az őshaza területén, annak dél-keleti részén maradtak. A finnugor népek földrajzi eltávolodása egyben kulturális differenciálódást is eredményezett. A nyugat-szibériai sztyeppe határának jelentős északra

tolódásával az ugorok kapcsolatba kerültek a közeli Kazahsztán fejlett sztyepei, valószínűleg iráni műveltségével. Az ezen a területen kialakuló nyugat-szibériai első állattenyésztő–földművelő kultúra hatására a protougorok (későbbi manysik, hantik és magyarok) életmódját is a komplex gazdálkodás váltotta föl, amelyben az állattartás dominált. Mivel ezen a területen a paleolitikum óta éltek vadlovak, így az ugorok lakóhelye a lovak házasításának az övezetébe is beletartozott, továbbá közelében, az andronovói kultúra területén tárták fel az első lovas temetkezési leleteket (Veres 2005: 582). Az ugor nyelvekben közös lovas terminológia alakult ki, például egyezést mutatnak az *üsző* 'fék' (kantár) és az *ostor* kifejezések is (l. részletesebben alább).

A Kr. e. 12. században bekövetkezett újabb lehülés hatására az ugorok kedvező ökológiai feltételeket biztosító Urál-melléki szálláshelye jelentősen megváltozott, immár a déli területeket is elérte az elmozdítás. A két lehetőség – a primitívebb, zsákmányoló életmódra való áttérés, vagy a délebbre, a füves sztyeppe irányába való elvándorlás – közül a magyarok ősei az utóbbi mellett döntöttek. Miközben az ugor őshazában a hűvösebb, esősebb időjárás hatására teljes elmozdítás következett be, addig a délebbre fekvő füves sztyeppéken és félsivatagos övezetekben éppen az ellenkező irányba, melegebbé és szárazabbá változott a klíma. Az eurázsiai sztyeppövezetben az Kr. e. 12. és 7. század közötti időszakban terjedt el a nagyállattartó életmód, amely magában foglalta a lovak és juhok tenyésztését, valamint a nomád életformát, amelyre az ideérkező finnugor csoport is áttért. Így a magyarok elődei az egyetlen finnugor nép lett, amely nagyállattartó lovas nomád néppé vált.

Az ugor nyelvekben található közös lótenyésztési terminológia szavai arra utalnak, hogy a korai ősmagyar időkben a kelet-iráni júecsi nyelvből vették át őket. Ezek a következők (Harmatta 1997: 72–73):

- *ló*: ugor \**loʒ* 'ló' < keletiráni \**loʒ* 'ló' < \**vlayʒ* < \**vʒlaya* < óiráni \**bāraka* 'ló'
- *nyereg*: ugor \**newrʒ* ~ \**neyrʒ* 'nyereg' < keletiráni \**nʒer* < \**nʒwer* < \**nivara* 'nyereg' (vö. szaka *nyūrr* 'lószerszám')
- *fék* (kantár): ugor \**pekkʒ* 'fék' < keletiráni \**pekkə* < \**pextka* < óiráni \**paxštaka* 'megkötés, kötőfék'

Mészöly Gedeon nyelvtörténész *Mióta lovas nép a magyar?* (1929) című tanulmányában további kifejezéseket említ, amelyek az ugor kori lovaséletet bizonyítják: *ostor*, *kengyel*, *gyermekló*, ill. *lófi*, *a lóra elleni* (ülni), *másodfű ló*, *harmadfű ló* korjelző kifejezések, amelyek közül utóbbiak a manysiban is megtalálhatók (Paládi-Kovács 2001: 617).

Ezeket sorban megvizsgálva az ÚESz. szerint, az *ostor* szó feltehetően ugor kori, vö. manysi (tavdai) *asztar*, manysi (alsó-kondai) *ōštər* 'ostor, korbács'; ? mari (hegyi) *waštər* 'sarj, vessző; zöld ág, nyírfaágából készült fürdőseprű', ugor (?)

finnugor) \**očt3-r3* 'hajtás, vessző, virgács; ostor, korbács', de indoeurópai eredete sem zárható ki teljesen (ÚESz.).

A *másodfű* 'második évében levő <állat, főleg ló>' és *harmadfű* 'harmadik évében levő <állat, főleg ló>' szavak a ló korára vonatkoznak. Az összetételek arra utalnak, hogy a lovat először a második vagy harmadik évben hajtják ki a legelőre (ÚESz.). Hasonlóan megtalálható pl. manysi *χūrām-pum luw* 'hároméves ló', azaz 'háromfű ló'. A szó biztosan régebbi, mint azt első adata mutatja. Ezt a latin *triherbis* 'harmadfű' bizonyíthatja, amely a magyar szó mintájára keletkezett tükörfordítás.

Azonban a *kengyel* szó például belső keletkezésű, feltehetően származékszó, amely a *kégy/kegy* 'kör, karika, gyűrű, abroncs' jelentésű töből *-l* névszóképzővel jöhetett létre. Ez az értelmezés azon alapul, hogy a régészeti leletek tanúsága szerint egykor a magyaroknál a kengyel hurok alakú volt; a szó többi jelentése is olyan tárgyakat jelöl meg, amelyek egyfajta hurokra emlékeztetnek (ÚESz.).

A *gyermekló*, ill. *lófi(a)* helyett ma használatos *csikó* származékszó *csi* 'csitt!', *pszt!*', ill. *csitt* (l. pl. *csitít*) szóból, jelentésfejlődése során 'csikóhívogató szó' értelemben is használva, *-kó* kicsinyítő képzővel alakult ki (ÚESz.).

Az előmagyar és az ősmagyar korban a magyarság lótartó életformáját a *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás* (Paládi-Kovács 2001: 617) összefoglalása szerint a lovas szokészet újabb elemei bizonyítják: *mén*, *kengyel*, *nyűg*, *béklyó*, *gyeplő*, *kantár*. Ezeket, a tárgyakhoz hasonlóan, a környező, főleg török népektől vette át a magyar nép, vagy belső keletkezéssel jöttek létre. Ezt részben megerősíti az ÚESz.: a *kengyel* szó eredetét már említettem; a *gyeplő* egy csuvasos típusú ótörök nyelvből származó jövevényszó, a *béklyó* és a *kantár* szintén ótörök jövevényszó, a *mén* és a *nyűg* eredete azonban ismeretlen.

A honfoglaló magyarok harcmodorát és életformájuk egyes elemeit továbbra is meghatározták a keleti, pusztai hagyományok, így a magyar lótenyésztéssel kapcsolatos műveltségi kultúra a belső-ázsiai *taki* ló (szakszerű elnevezésén *Equus przewalski Poljakoff 1881*) tenyésztésének gyakorlatát követte (Gunda 1943: 104). Már több kutatás megerősítette, hogy a magyar háziló a taki lótól származik, ami azt támasztja alá, hogy – többi háziállatával ellentétben – a lovait a magyarság magával hozta a Kárpát-medencébe (Matolcsi 1975). A belső-ázsiai lótartáshoz kapcsolódó szokások voltak a lóáldozat bemutatása, a lovas temetkezés gyakorlata, a ló húsának elfogyasztása a halotti toron, a ló fejése, a lótejéből készült erjesztett ital fogyasztása, a csikó szopását akadályozó *palóka* formája, valamint a ló nyergelése és fogatolásának késői megjelenése (Paládi-Kovács 2001: 618).

A ló sokrétű gazdasági hasznosítása és az ősi hitvilágban betöltött szerepe (melynek része volt a lóáldozat, a lovas temetkezés, a totemős és a táltoshit) révén a honfoglaló magyarság legfontosabb háziállata volt. A ló három fő funkciója mellett (igavonás, lovaglás, teherhordás) a 18–19. századig elsősorban hadviselésre és

közlekedésre használták, valamint a gépesítés megjelenése előtt a magyar mezőgazdaságban igaerőként hasznosították. A gépiesítés eredményeképpen a 19. század végén Magyarország területén található 2 millió ló száma az 1960-as évekre 400 ezerre csökkent (MNL III.: 629).

### 2.3 A LÓ a magyar néphitben

A magyar néphitben számos hiedelem kapcsolódott a lóhoz, amelyek elsősorban egészségének biztosítására (többek között az újszülött csikó szemverés elleni védelmére), kedvező szaporítására, igavonó erejének erősítésére vagy megtartására irányultak (MNL III.). Az egyik hiedelem szerint a vonóerő megkötését és feloldását ún. „tudós kocsis/ördögös kocsis” vagy boszorkány irányítja, akiknek sokféle természetfeletti képességük van. A mondák egyik csoportja szerint a tudós kocsis a megkötött lovakat el tudja indítani, de erre csak ő képes, más nem, sőt, meg is táncoltathatja; valamint másokét képes úgy megállítani, hogy ezután azok csak az ő parancsára indulnak el. A tudós kocsis mások lovát szemmel, füttyszóval, érintéssel és különféle mágikus tárgyakkal tudja megállítani. Vetélkedő tudós kocsisok egymás lovát állítják meg, ill. kocsikerekeit forgatják ki a helyükből, és a nagyobb tudományú kocsis győz. Egyes mondákban a kocsisok „ördögös” lények, akik lovaikkal a levegőbe tudnak emelkedni, akár döglött lovakat is tudnak hajtani. Jellegzetes motívum a mesterség átadása: néha a tudós kocsis maga is lóvá válik, miközben a társát oktatja a tudására. A tudós kocsisok jellemző tulajdonságai és a tudós kocsisokra vonatkozó mondák motívumai fellelhetők olyan varázsmesékben is, ahol a főhős kocsis, vagy az életének egy szakaszában kocsisként szerepel. Alakjuk feltehetőleg a pogány magyar hitvilágra vezethető vissza, amikor a szellemeknek áldoztak lovakat, vagy a sámán varázsdobjára, amellyel az a szertartás során a szellemeket megidézte, így szimbolikusan ezen „lovagolva” jutott el az alsó és a felső világ szellemei közé.

A ló valamilyen esemény előjeleként is funkcionálhat: aki szürke lóval találkozik, arra szerencse vár, míg ha egy fehér ló az udvarra szalad, az halált jósol. A népi gyógyászatban rendszeresen alkalmazták a ló tartozékait, így a sebek gyógyítására lótrágyát, a szemölcs megszüntetésére lószőrt ajánlottak, a köhögést pedig, különösen gyermekeknél, lótejvel kúrálták.

A magyar népi hitvilágban több olyan hiedelemalak létezik, amely ló képében jelenik meg, így a garabonciás, a táltosló (a mesehősök egyenrangú segítője) és a boszorkány. Továbbá a kísértetek (azaz valamilyen, a közösség ellen elkövetett vétségük miatt örökké bolyongó lidércalakok) is megjelenhetnek lóalakban vagy lópatazaj kíséretében. A kísértetek gyakran markáns testi fogyatékkal rendelkeznek, mint a „fejetlen barát” és az „állatlan ló”, utóbbi olyan lóra utal, amelynek hiányzik az alsó állkapcsa.

### 3. A ló lexémából származó kifejezések konceptuális tartományai

Az alábbiakban a LÓ kulturális konceptualizációit mutatom be, azaz azokat a céltartományokat, amelyeket a ló lexémán alapuló figuratív kifejezések reprezentálnak. Elsőként a „külső”, azaz az emberen kívüli tárgyi és absztrakt környezetre vonatkozó metaforikus és metonimikus kiterjesztéseket, majd az emberrel kapcsolatos figuratív jelentéseket mutatom be.

#### 3.1. A LÓ MINT TÉR: MÉRET ÉS TÁVOLSÁG

Növények és állatok elnevezésében a ló- előtag mint minősítő azt jelzi, hogy az adott élőlény nagyobb a szokottnál, hasonlóan ahhoz, hogy a ló is az állatok között nagy méretűnek számít. Ilyen növény a *lóbab*, *lógesztenye*, vagy a *lókömény*. Az állatoknál szintén az átlagosnál nagyobb méretet jelzi a *lódarázs*, *lósáska*, *lótetű*, *lósúnnyog*. Az emberek jellemzőjeként használt *lófogú* feltűnően hosszú és nagyméretű fogakra utal (valamint nagyszemű takarmányra is, vö. ÉrtSz. IV.: 842), a *lóképű* viszont jelezhet nagy vagy hosszúkás, megnyúlt arcot is. A *lófejű* jelentése 'sovány, hosszú, csontos emberi fej', pl. *csúnya nagy lófeje van* (ÉrtSz. IV.: 842).

A *lóhossz* és a *lófej* a lóversenyből eredő mértékegységek, amelyeket az előny vagy hátrány mértékére alkalmaznak, pl. *egy lófejjel győz, másfél lóhosszal nyert, egy lóhosszal megelőzött*. Átvitt értelemben, azaz a lóversenytől eltérő szituációra alkalmazva az *egy lóhosszal*, amely a ló orrától a farkáig terjedő hosszúságot jelöli, annyit jelent, 'nem nagy különbséggel', pl. *csak egy lóhosszal győzte le vetélytársát* (ÉrtSz. IV.: 846). Ennek éppen az ellenkezőjére mutat az MNSZ-ben több példa, amelyben a *lóhossz* metaforikusan, A HOSSZUSÁG MINT ELŐNY metafora értelemben szerepel. Eszerint a *lóhossz* éppen hogy 'jelentős távolság/előny' jelentéssel bír (1).

- (1) *A Népszava számos intim részletet közöl a múlt pénteki ülésén készült szószzerinti jegyzőkönyvből. És ezzel feltehetően lóhosszal megelőzte a 168 óra című hetilapot.*

#### 3.2. A LÓ MINT FIZIKAI ERŐ ÉS SEBESSÉG

A *lóerőt* az autógyártásban használták hagyományosan belső égésű motorok teljesítményének mérésére. Ez arra utal, hogy a közlekedésben az autók és a teherszállító járművek alapvetően a lovat cserélték föl, így ezek teljesítménykapacitását is a lovakhoz, mint referenciaponthoz mérték. Emellett a ló sebességére is találunk kifejezést, mint *lóhalálában*, amely a 'nagyon gyorsan' jelentést hordozza, és a szinte halálra hajsolt, pihenés nélkül vágató ló tapasztalatából ered.

### 3.3. A LÓ BIRTOKLÁSA / LOVAGLÁS / LÓHÁTON ÜLÉS MINT HATALOM, FÖLÉNY

Számos olyan kifejezést találunk, amelyben a lovaglás vagy egyszerűen csak a lóháton ülő térbeli pozíciója személyközi kapcsolatokban fölényt, hatalmi attitűdöt jelenít meg. Ez két viszonyban is megjelenik: a lovas és a földön álló személy, valamint a lovas és a ló között, bár utóbbi ritkább. Így a *lóhátról beszél, magas lóról beszél* annyit jelent, „fölényesen, fennhéjázva beszél” (Bárdosi 2020: 339). Ehhez hasonló a *magas lóra ül, felül a (magas) lóra*, amely szerint az illető „indokolatlanul nagy hangon, fölényesen beszél, viselkedik” (Bárdosi 2020: 338) vagy éppen a *leszállt a (magas) lóról* „már nem olyan fölényes” jelentésben. Ennek a metaforának a forrása többértű: Bárdosi magyarázata szerint egyszerű fizikai tapasztalat az alapja, miszerint a „középkori háborús ütközetben magas termetű lovat használtak, ahonnan [a lovas] jól beláthatta a csatateret” (Bárdosi 2020: 338). A kifejezések így a FELSŐBBRENDŰ FENT orientációs metaforát is megjelenítik, valamint azt, hogy ezt a kiváltságos fizikai pozíciót a lovas az állat segítségével szerezte. Azonban itt az is fontos lehet, hogy a hatalmi vagy fölényes pozíciót nemcsak a közvetlen fizikai térbeli (nyeregbeli) helyzet adja, hanem A LÓ MINT ÉRTÉKES TÁRGY birtoklása is, amely egyben a lovas társadalmi rajgát adja (l. erről részletesen alább 3.7-ben). A ló nemcsak a harcban jelölt magasabb társadalmi pozíciót, hanem a közlekedés szempontjából is előnyt jelentett. További kifejezések, amelyek ezt a konceptualizációt mutatják a *loval* 'ingerel, bujtogat' jelentésben (ÚESz.), amely ebben az absztrakt jelentésben a *loval* 'lovagol' származékszóból belső keletkezéssel, jelentésselkülönülés eredményeképpen jött létre. A *loval* nemcsak lovaglást jelentett, hanem pl. *lovaltat* 'lóval felszerel', *felloval* 'lóra ültet' (ÚESz.), később pedig már a *lovat ad alá* abban a jelentésben szerepel, hogy 'magatartásával követelésre biztat vkit' (ÚESz.), amelynek magyarázata Bárdosi (2019: 338) szerint az, hogy „a lovas ember erősebb, tehetősebb, hatalmasabb, főleg a harcban”. Feltehetően ugyanerre utalt a *felültet* korábbi jelentése is, amely eredetileg nem 'megtéveszt, becsap', hanem 'ingerel, buzdít' volt (ÚESz.).

Szintén hatalmat, dominanciát jelez a *valakin lovagol* kifejezés jelentése: 'uralkodik rajta, fensőbbiségét kénye-kedve szerint érezteti vele', pl. (2).

- (2) *Én csak azt mondom, hogy ne hagyjunk magunkon lovagolni.* (Petőfi Sándor) (ÉrtSz. IV.: 857).

Részben ide kapcsolható a *lóvá tesz* kifejezés is, amelynek alapja az a hiedelem, hogy a boszorkányok bárkit lóvá tudtak változtatni, és ilyenkor hatalmat gyakorolni fölöttük (Bárdosi 2020: 338). Ebben az esetben a hatalmi viszony a lovas és a ló között van.



### 3.4. A LOVAGLÁS / LÓHÁTON ÜLÉS MINT MENTÁLIS ÁLLAPOT ÉS CSELEKVÉS

A lóháton ülés módja olyan metaforák forrástartománya, amelyek az elsősorban a normálistól eltérő emberi gondolkodás vagy cselekvés módját fejezik ki. Így az *átesik a ló másik* vagy *túlsó oldalára* annyit jelent, hogy 'valaki az ellenkező végletbe esik', míg a *fordítva ül a lovon* kifejezést olyan helyzetekre alkalmazzák, amikor valaki a) 'a megszokotthoz képes fordított sorrendben tesz valamit'; vagy általánosabb értelemben b) 'teljes mértékben hibásan gondolkodik/cselekszik'. Mivel ez a kifejezés a *ÉrtSz.*-ban nem szerepel, a kétféle jelentést a MNSZ-ből vett példák illusztrálják: (3) és (4) az első, míg (5) a második jelentést.

- (3) *Fordítva ülsz a lovon! Nem nekünk kell bizonyítani, hogy nem igaz, amit állítasz (sic!), hanem neked, mert te állítottad!*
- (4) *Egyértelmű ebből a paragrafusból, hogy a kormány fordítva ül a lovon, előbb törvénykezik, feladatot pipál ki, és ezt követően alakít ki koncepciót.*
- (5) *Tíz év óta fordítva ülünk a lovon. Se azoknak nem garantáljuk a biztos katonai karriert és megélhetést, akikre szükségünk van és maradnak, sem a kilépőknek nem adunk segítséget ahhoz, hogy a polgári életben új megélhetést találjanak.*

A *lovagol* igének is van a gondolkodáshoz, véleménynyilvánításhoz kapcsolódó metaforikus jelentése, amelyben ha valaki *lovagol valamin*, annyit jelent, hogy 'makacsul, megrögzötten hangoztatja, állítja vminek a fontosságát vagy jelentőségét, unos-untalan arról beszél' (*ÉrtSz.* IV.: 857). Példák erre a *mindig ugyanazon lovagol* vagy *semmisségeken lovagol* kifejezések, illetve az alábbi (6) és (7) példák (*ÉrtSz.* IV.: 857).

- (6) *Mindig a helyes kiejtésen, a hangsúlyon, a nyelvtani szabályokon lovagol.*
- (7) *Mindig azon lovagol, hogy ő annak idején nem ezt a megoldást javasolta.*

Mindkét példában tetten érhető a lovaglás és a megrögzöttség ill. beleélés társítása, amely egyfelől időben elhúzódó, azaz temporális, valamint intenzív mentális állapotot jelez, amelynek nem feltétlenül része az érzelem.

Hasonló a valamilyen állapotba való *(bele)lovaglás*, amelynek jelentése 'folyton tervezgetve, képzeletét felizgatva egészen beleéli magát valamibe' (*ÉrtSz.* IV: 857), pl. *dühbe lovalta magát*. A már említett *loval*, *lovat ad alá* kifejezések szerint is a felbuztatás, feltüzelés által a lovas egy intenzív érzelmi állapotba kerül. Ennek motivációs alapja feltehetőleg kettős. Egyrészt a ló birtoklása és a nyeregben ülés hatalmi fölényt és magabiztosságot ad a tulajdonosának, amely a jobb látási viszonyokból és a gyorsabb közlekedési képességből ered. Másrészt a *belelovalja magát/mást* kifejezésben a lovaglás során kifejtett erő intenzitása is előtérbe kerül AZ ÉRZELEM FIZIKAI ERŐ metafora alapján. A (8)–(10) MNSZ-ből vett példák mutatják,

hogy az intenzív mentális állapot lehet pozitív és negatív is, a hangsúly az átélésen van.

- (8) *Egyre jobban belelovalta magát indulataiba, arca elvörösödött, és csikorgatta a fogát [...].*
- (9) *Olykor annyira belelovalta magát ezekben az esti társalgásokba, hogy némelyik megidézettnek a hangját is hallani vélte.*
- (10) *Dörzsölgette a tenyerét, szerette volna belelovalni magát a csöndbe, a békeességbe, a gyógyulásba.*

Meg kell említeni azt is, hogy néhány esetben a *loval* a 'becsap' jelentésben használatos. Tótfalusi Színes szinonimatórára (1997) szerint a *lóra ültet* jelentése 'becsap', azonban a MNSZ-ben ilyen jelentésben való használatra nincsen példa.

### 3.5. A LÓ/LOVAGLÁS MINT LEHETŐSÉG, NYERESÉG, SIKER

A LÓ többféleképpen kapcsolódik az ESÉLY és az ELŐNY (nyereség, siker) fogalmához. Ilyen a *valamit meglóvagal*, amelynek jelentése: '<esélyt, alkalmat, különböző közhangulatot, politikai irányzatot> ügyesen és lelkiismeretlenül a maga céljaira kihasznál' (ÉrtSz. IV: 842), pl. (11).

- (11) *A kivándorlási ügynökök az 1930-as években meglóvagolták a munkanélküliséget.* (ÉrtSz. IV: 1108)

Az esély elvesztésére utal a *két ló közt a pad alá esik* idióma, amely szerint a lóháton lévő személy lehetőségeket vagy akár már sikert tudhat magáénak. A kifejezés nem specifikálja, hogy a nyeregbe szállás/kerülés vagy a lovaglás képezi le metaforikusan a sikert, az biztos azonban, hogy a LÓ MINT LEHETŐSÉG metaforára vezethető vissza a kifejezés.

A LÓ MINT LEHETŐSÉG/SIKER metafora közvetlen tapasztalati forrása a lóverseny, amely Magyarországon a 19. században honosodott meg gróf Széchenyi István és báró Wesselényi Miklós közreműködésével. A lóversenyből származó idiómák a *jó/rossz lóra tesz* 'helyesen/helytelenül valamely személy vagy ügy sikerére, illetve győzelmére számít', de gyakran a *jó/rossz lóra tett* már magát a sikert/kudarcot jelenti: jól vagy rosszul számított, amikor valaminek a sikerét várta. Hasonlóan a *két lóra tesz* két lehetőségben való reménykedést jelent, arra számítva, hogy az egyik végül beválik; a *mindent egy lóra tesz fel* pedig azt jelenti, hogy valaki egyetlen lehetőség sikerében bízva minden esélyét egy lapra teszi fel.

A már említett *löhossz* mellett (3.1.), amely sportban és gazdaságban szerzett ELŐNYT jelent, az *éllovas* is első látásra a lóversenyhez kötődő kifejezés, amelynek metaforikus jelentése az ÉrtSz. szerint 'az a sportoló, az a csapat, aki, amely az élen halad' (ÉrtSz. II.: 227). Így a kifejezés a lósporton kívül más sportversenyekre is

alkalmazható. Az MNSZ szerint azonban ennél jóval tágabb körben alkalmazzuk ezt a kifejezést, a sport mellett gazdaság, politika, média, kultúra kontextusában is, valamint az éllovas nemcsak valamilyen versenyben (amely lehet akár népszerűségi verseny is) győztes pozíciót, hanem véleményvezérséget is jelent (12). Így ez a jelentés inkább a HARC sémából ered, és feltehetőleg a *harcél* kifejezésben lévő *él* lexémához kapcsolódik.

- (12) *Helsinki összes pozitívumával együtt alátámaszthatja a bővítési folyamat éllovasainak – köztük Magyarországnak – azt az aggodalmát, hogy a regattaelv bevezetése késleltetni fogja a csatlakozásukat.* (MNSZ)

### 3.6. A LÓ MINT ÉRTÉK

Maga a LÓ mint értékes birtoktárgy egyéb ABSZTRAKT ÉRTÉKRE való kiterjesztése is fellelhető több kifejezésben, köztük az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* ismert közmondásban vagy a *nem adná egy vak lóért* 'nagyon örül neki, sokért nem adná' szólásban (ÉrtSz. IV.: 836), bár a „vak ló” jelentése itt ismeretlen. A *meglovasít* bizalmas/tréfás kifejezés, amelynek jelentése 'kisebb értékű tárgyat' a tulajdonos tudta nélkül elvisz, elcsen' (ÉrtSz. IV.: 1108). Az MNSZ szerint nagyobb értékű tárgyakra is alkalmazzák a kifejezést ironikusan, ahogy (13) is mutatja:

- (13) *Hatszáz millióért kézben volt tartva az ország egész vezetése, és ezért önfelelt örömmel hagyták, hogy Princz úr 150 milliárdot meglovasítson.*

A *meglovasít* szó eredete az a „lovasításnak” nevezett esemény, amikor a lovasok a ló nyakára helyezett kötéllel vezették a lovukat. Ha azonban valaki lóra pattanva elvitte a lovat, akkor erre úgy utaltak, hogy az „meglovasította” a lovukat. Az ironikus használat alapja a kisebb értékű tárgyak esetében éppen a ló mint nagy érték és a metaforikus kifejezésben a célzott tárgy közötti különbségből ered, a nagyobb értékű tárgyaknál a lótolvajlás mint a régmúltat idéző esemény és a modern kori kontextus, vagy az állat–tárgy ellentét adhatja a humor és irónia alapját (vö. pl. a *lókötő* vagy akár a *csirkefogó* is humoros konnotációjú kifejezés).

Az ÉrtSz.-ban szereplő *nem ezt a lovat akarja / nem ilyen lovat akar* szintén a lovat alkalmazza a VALAMILYEN ÉRTÉKES DOLOG céltartományára. A MNSZ szerint a kifejezés sokféle kontextusban előfordul, jelentése: párválasztásban annak felismerése, hogy a másik személy nem az, akire vágyunk (14), egy topikra kapott pozitív helyett negatív kommentek miatti csalódottság (15), vagy egy nemzetközi szervezetbe való belépés utáni csalódott felismerés (16). A (14)–(15) példák a korpuszban ékezet nélkül szerepelnek, ezeket az érthetőség kedvéért kiegészítettem).

- (14) [...] *ha azt látod, hogy mégsem 'ezt a lovat akartad', akkor feltétlenül tovább kell lépni. Az élet túl rövid ahhoz, hogy 'feleslegesen' töltsük el az időt egy 'kényelmes' kapcsolatban.*
- (15) *Köszönöm közbeszólásodat. Én nem ilyen lovat akartam. Nem azért nyitottam ezt a topikot, hogy ez is anyázásba fulladjon.*
- (16) *Kovács László szocialista pártvezér kellemetlen helyzetben van, mit lejszolt szegény ember az elmúlt években, hogy a magyarok beléphessenek a NATO-ba, most meg arról beszélt május elsején a ligetben, hogy ő sem ilyen lovat akart.*

### 3.7. A LÓ MINT RANG

A *lovag* középkorra visszavezethető kifejezés, 'az a nemes, aki a királyi udvarban v. egy másik nemes udvarában kapott nevelés után ünnepélyes szertartás keretében a vallás, a haza és a nők védelmére kötelezte magát', ezt a címet régi kiváltságokra vagy kitüntetésül adományozták (ÉrtSz. IV: 855), így válhatott a *LOVAG* a férfiak bizonyos idealizált személyiségjellemzőinek prototípusává, például a becsületesség, áldozatkészség, nagylelkűség, vagy a nők felé mutatott udvarias viselkedés tekintetében: *lovagias*.

A ló a székelyek körében is magasabb pozíciót adhatott a harcra vonuló lovasoknak, így jött létre a *lófő* rang, amely eredetileg a lovon harcoló székelyek kiváltságára utalt (ÉrtSz. IV: 842), majd később nemesi rangot jelentett. Az UESz. szerint a szó a *ló+fej* összetételen alapul, amely birtokos jelzős összetétel, így a *FEJ MINT HATALOM/VEZETŐ* metafora alapján a *LÓ MINT HATALOM* konceptualizációból ered (vö. 3.3.).

### 3.8. A LÓ MINT MÁGIKUS LÉNY

A Lóhoz számos kulturális konceptualizáció köthető, itt három olyan ismert kifejezést elemzek, amelyek különböző néphitből eredeztethetők. Az első, a *húzza a lóbórt* 'hangosan horkol' a lovas temetkezések szokásaiban gyökerezik. „Az ősi magyar nép a fehér lovat szent állatnak tekintette. A taltos feláldozta őket máglyán. Ha a lovas meghalt, vele temették a lovát is. Bőrét lenyúzták és egy karóra feszítették, majd pár napig száradni hagyták. A „húzza a lóbórt” mondás arra a recsegő hangra utal, amikor a lóbórt a karóra feszítették”.<sup>1</sup>

A *lová tesz valakit* 'rászedi, becsapja' és 'tréfát űz vele, ugratja' jelentésben (Bárdosi 2020: 338) a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelmekből származik. Eszerint a boszorkány nemcsak seprűn tudott lovagolni, hanem lóvá tudott változtatni valakit és úgy repülni az orgiákra (különösen boszorkányszombaton); akit lóvá tett,

<sup>1</sup> <https://www.7torony.hu/2016/05/vandra-attila/oseinkrol-mesel-a-taltos-lo-befejezo-resz/>  
(Utolsó megtekintés: 2024. október 10.)

azaz elvárásolt, kénye-kedve szerint tudott bánni vele, kínozni tudta. Ebbe az illető belebetegedhetett, sőt bele is halhatott. A *lóvá tesz valakit* jelentésfejlődése a mai értelmezésig a következő volt: a 'megkínoz'-ból a 'packázik vele' jelentésen keresztül jutott el a 'becsap, rászed' értelemig (Bárdosi 2020: 338).

Végül a *kilóg/kilátszik a lóláb* kifejezés a valódi, rejtett, rendszerint gyanús, rossz szándékot jelenti (Bárdosi 2020: 340). Ez onnan ered, hogy az ördögöt, még ha emberi alakot ölt is, fel lehet ismerni a lábáról: régen úgy hitték, hogy lúdlába, később pedig, hogy kecskelába vagy lólába van.

#### 4. Összegzés

A tanulmány a LÓ kulturális konceptualizációit ismertette a *ló* lexémából származó kifejezések alapján. A nem emberrel kapcsolatos (külső) kiterjesztésekben fontos forrástartomány a LÓ MÉRETE és EREJE, amelyet növények és más állatok méretének jelzésére alkalmaznak. A lóhoz kapcsolódó ERŐ és SEBESSÉG fogalma hagyományosan a közlekedésben betöltött fontos szerepéből ered. A LÓHÁTON ÜLÉS és a LOVAGLÁS metaforikusan HATALMAT és FÖLÉNYT jelöl, amely két személy közötti interperszonális kapcsolatot minősít. Emellett a LOVAGLÁS MINT MENTÁLIS ÁLLAPOT vagy CSELEKVÉS is számos kifejezésben megjelenik, kifejezve a makacs vagy a megrögzött viselkedést. A LÓ és a LOVAGLÁS az ESÉLYHEZ, NYERESÉGHEZ és SIKERHEZ is kapcsolódik, valamint a LÓ MINT ÉRTÉKES állat más ÉRTÉKES DOLGOK tapasztalati alapjául is szolgál. A LÓ MINT RANG konceptualizáció több kontextusban is megjelenik: a *lovag* cím a középkorból származik, ahol egy személy elkötelezettségét jelezte a vallás, a haza és a nők védelmére, illetve székely társadalmi rangot is jelentett. Végül a LÓ MINT MÁGIKUS LÉNY a táltosokkal és boszorkányokkal kapcsolatos hiedelemvilágra vezethető vissza. Ezek alapján a LÓ kulturális konceptualizációi egyértelműen pozitívak, az emberrel összefüggő figuratív kifejezések szerint az élet számos területén előnyt, különleges képességeket biztosít lovasa vagy birtoklója számára.

#### Irodalom

Baranyiné Kóczy Judit 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140(4): 404–425.

Bárdosi Vilmos 2020. *Szólások, közmondások eredete*. Budapest: Tinta Kiadó.

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Ország László 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gunda Béla 1943. A székely ló. *Nép és Nyelv* 3: 101–106.

- Harmatta János 1997. *Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre*. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest: Balassi Kiadó. 71–83.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günther 1998. Metonymy: developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9(1): 37–77.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University Press of Chicago.
- Matolcsi János 1975. *A háziállatok eredete*. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat.
- MNSZ= Magyar Nemzeti Szövegtár (1998–2003). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Mészöly Gedeon 1929. Mióta lovas nép a magyar? In: *Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára IV. 2.* Szeged: Szegedi Városi Nyomda.
- MNL = Ortutay Gyula (szerk.) 1977–1982: *Magyar Néprajzi Lexikon I–V*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nosrati, Vahede 2019: *Cultural Conceptualisations of Animal Expressions in Persian*. Doctoral dissertation. Melbourne, Monash University.
- Paládi-Kovács Attila (szerk.) 2001: *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papišta Žolt 2018: Feledésbe merült kutyák: A magyar *kutya* vezérszavú frazémák archaikus rétege kognitív nyelvészeti megközelítésben. *Tanulmányok* 57: 133–150.
- Sharifian, Farzad 2011: *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sharifian, Farzad 2017: *Cultural Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tótfalusi István 1997. *Színes szinonimatár*. Budapest: Háttér Kiadó.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár* – online kiadás. Gerstner Károly (szerk.), 2022. Budapest, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. (<https://uesz.nytud.hu/>)
- Veres Péter 2005: Néhány megjegyzés a magyar nép etnogeneziséhez és korai etnikai történetéhez. In: Vargyas Gábor – Hoppál Mihály – Berta Péter (szerk.), *Ethno-lore*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 561–596.